

УДК 811.161.2:81'373.611

DOI: <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2018.25.141321>

Н. М. Хрустик,

канд. філол. наук, доц.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

доцент кафедри української мови

ДІЄСЛІВНІ ДЕМІНУТИВНІ УТВОРЕННЯ ЯК ОЗНАКА УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ

У статті розглядаються дієслівні деривати зі значенням суб'єктивної оцінки. Досліджуються особливості їх деривації та характер морфемної структури. Обґрунтовується статус афіксів, якими вони творяться, як вставних морфем. Акцентується увага на деяких особливостях функціонування здрібніло-пестливих інфінітивних форм. Відзначається, що деривація дієслівних демінутивів є ознакою українського словотвору.

Ключові слова: дієслівні демінутиви, морфемна структура, словотворення, вставні афікси, ознака українського словотвору.

Українська мова належить до тих рідкісних мов, у яких здрібніло-пестливі форми утворюються від слів усіх самостійних частин мов, і навіть від слів деяких службових частин мови та від вигуків. Утворення слів від інфінітива за допомогою здрібніло-пестливих афіксів *-к-*, *-оньк-*, *-очк-*, *-ус'-*, *-ун'-*, *-уньк-*, *-усеньк-*, *-усічк-*, *-унечк-* є особливістю дієслівного словотворення. Це одна із рідкісних морфемно-дериваційних ознак української мови.

Актуальність дослідження пов'язана з вивченням специфіки українського словотворення, одним із виявів якої є існування дієслівних демінутивів та інфіксів, особливих афіксальних морфем, якими вони творяться. Питання про вставні морфемі в українській мові, незважаючи на його велике теоретичне і практичне значення, майже зовсім не вивчене. Торкаючись цієї проблеми, дослідники, як правило, обмежуються фразою про те, що в українській мові інфіксів немає. Однак, вивчаючи питання про вставні морфемі, все ж можна натрапити на деякі міркування та факти, які наводять на роздуми про внутрісегментні елементи. На поодинокі випадки існування інфіксів ще у праслов'янській мові найдавнішого періоду, зокрема носовий *-н-* у дієсловах теперішнього часу, вказує В. О. Горпинич [2, с. 24]. Наводяться факти існування особливого виду афіксів, які за своїми ознаками дуже подібні до інфіксів, у сучасній українській мові. Скажімо, розглядаючи особливості творення дієслівних зменшено-пестливих форм, на вставляння афіксів *-к-*, *-оньк-*, *-еньк-*, *-очк-*, *-унечк-*, *-усеньк-* у

середину інфінітивного суфікса -ти вказує С. П. Бевзенко [1, с. 363]. Фіксує перерваність афікса -ти у морфемному словнику І. Т. Яценко [8, с. 25], хоч робить це не завжди послідовно. Досліджуючи морфемну структуру дієслівних демінутивних утворень, В. О. Горпинич уперше в мовознавчій науці заявляє про існування в українській мові інфіксів: «Якщо за диференціальну ознаку інфікса визнати «знаходження всередині будь-якої морфемі», а не лише кореневої, тоді морфи -оньк-, -ус'-, що знаходяться всередині інфінітивного суфікса -ти, можна кваліфікувати як інфікси» [2, с. 25]. При цьому мовознавець зауважує, що в українській мові небагато слів, у яких службова морфема знаходиться всередині суфікса. На наявність в українському морфеміконі особливого виду афіксів неодноразово вказували у статтях, присвячених цій проблематиці, ми [4 – 7].

Поява нового фактичного матеріалу, який поглиблює викладені в наших статтях міркування про існування в українській мові груп слів, які творяться вставними морфемами, спонукала нас повернутися до означеної вище проблематики. Новою джерельною базою нашого дослідження послуговував словник М. А. Зайко «Український лексикон» [13]. За словами авторки цієї праці, лексикон – це практично використовувані в усній мові, впорядковані за певною системою широковживані слова, вибрані із усього запасу слів української лексики. До складу словника, як зазначає М. А. Зайко, увійшла активна лексика усіх частин мови, в усіх формах, що широко вживаються в усній мові, звучить по українському радіо, телебаченню, у Верховній Раді, у службовому, ринковому та побутовому спілкуванні, зафіксована у просвітницькій пресі, в історичній літературі України та діаспори, лексика художньої літератури, а також найуживаніші слова народних пісень, історичних кобзарських дум, казок, прислів'їв [13, с. 8–12]. «Український лексикон» реально представляє картину словотворення, в якій увиразнюється характер звучання української мови, її етнічні особливості [13, с. 8]. Серед слів словника – 55 пестливих дієслів неозначеної форми, крім тих 25 лексем, які були зафіксовані нами в різних джерелах раніше.

Мета нашої статті – розкрити один із феноменів української мови – творення дієслів зі значенням суб'єктивної оцінки.

Об'єкт вивчення – творення дієслів в українській мові та їх морфемна структура. Предмет дослідження – особливості деривації та морфемної структури дієслівних демінутивних утворень. Перед собою ставимо завдання: зафіксувати зменшено-пестливі дієслова; схарактеризувати особливості їх творення; розкрити статус морфем, якими творяться дієслова неозначеної форми зі значенням суб'єктивної оцінки; вивчити деякі особливості функціонування цієї лексики. У дослідженні використано описовий і функціональний методи, кількісні підрахунки, а також елементи морфемного та словотвірного аналізу.

У процесі дослідження в різних джерелах [9–14] нами зафіксовано 80 дієслів зі значенням суб'єктивної оцінки: *битоньки, благатоньки, боронитоньки, варитоньки, виглядатоньки, вмиратоньки, водитоньки, возитоньки, ворожитоньки, ганьбитоньки, голоситоньки, гоститоньки, гостюватоньки, гулятоньки, табзуватоньки,*

догоджатоньки, дріматоньки, жатоньки, женитоньки, животітоньки, житоньки, заглядатоньки, зароблятоньки, знатоньки, зустрічатоньки, їстоньки, конатоньки, копатоньки, кортітоньки, кохатоньки, куватоньки, купатоньки, ламатоньки, лежатоньки, летітоньки, любитоньки, лягатоньки, митоньки, писатоньки, питатоньки, питоньки, помиратоньки, початоньки, починатоньки, пратоньки, працюватоньки, проститоньки, радітоньки, робитоньки, рубатоньки, сидітоньки, сістоньки, служитоньки, снуватоньки, спатоньки, ставатоньки, стелитоньки, терпітоньки, топтатоньки, тужитоньки, ходитоньки, чаруватоньки, чуватоньки, шитоньки, шукатоньки; встатки, датки, їстки, питки, спатки; їсточки, питочки, сісточки, спаточки; питусі, спатусі; спатусеньки; спатусічки; спатунечки; спатуні.

При творенні демінутивних інфінітивів модифікаційні афікси, долучаючись до твірних дієслів, вставляються у формотворчий суфікс *-ти*, розділяючи його навпіл. Пор.: *пити* → *пит-оньк-и*, *стелити* → *стелит-оньк-и*, *їсти* → *їст-очк-и*, *сісти* → *сіст-очк-и*, *дати* → *дат-к-и*, *пити* → *пит-ус-і*, *спати* → *спат-ун-і* тощо. У випадках після м'яких приголосних [н'] та [с'], зазначає В. М. Русанівський, замість [и] виступає [і] [4, с. 424]. Розміщення морфів *-оньк-*, *-очк-*, *-к-* у невластивій для суфіксів позиції – середині іншого суфікса – свідчить про зміну їх морфемного статусу, а саме про набуття ними функції внутрісегментних афіксів. Той факт, що суфікс *-ти* в зазначених випадках не усікається, як це завжди відбувається при творенні слів від інфінітива суфіксами, також підтверджує думку про наявність у них афіксів з особливими ознаками. Пор., напр., будову та творення іменників омонімічними суфіксами, які долучаються до мотивувальної основи: *хата* → *хат-очк-а*, *дівчина* → *дівчин-оньк-а*, *береза* → *беріз-к-а* тощо. Неважко помітити, що вставні морфемі за значенням та структурою збігаються з відповідними омонімічними суфіксами. Така схожість свідчить про спільне походження цих двох видів афіксів та системність словотворчих засобів, зокрема про спорідненість словотворчих процесів іменників та дієслів.

Отже, можна стверджувати, що при творенні дієслів зі значенням суб'єктивної оцінки, в українській мові використовуються вставні морфемі. Їх диференціальними ознаками є позиція всередині суфікса та спосіб приєднання до твірного слова шляхом вставляння в інший афікс.

Гадаємо, що така своєрідна взаємодія інфінітива зі здрібно-пестливими афіксами, притаманними іменним частинам мови, а також дієслівні утворення зі значенням пестливості є реліктом іменного походження неозначеної форми дієслова. Як відомо, інфінітив за своїм походженням є віддієслівним іменником, являючи собою скам'янілу іменникову форму [1, с. 264]. Яскравим прикладом дієслівно-іменникового синкретизму є слова *рісточки* (*росточки*), *ростушки*, які зустрічаються в мовленні з дітьми: *Ой рісточки у кісточки, / Здоров'ячко на сердечко, / Розум добрий в головоньку, / Соньки-дрімки у віченьки* [12, с. 29]. *Ототушки-тутушки / На котика потягушки, / А на Василька ростушки* [12, с. 100].

Процес утворення слів *рісточки*, *ростушки* аналогічний до того, що відбувається при творенні здрібно-пестливих дієслівних форм. Однак, у результаті утворюються слова, визначити частиномовну належність яких за лексичним значенням та

морфологічними ознаками неможливо. Як нам видається, це той випадок, коли і значення, і граматичні особливості іменника та інфінітива збігаються. Можемо лише припустити, що в наведених прикладах слова *рісточки* та *ростушки* – іменники. Це припущення робимо на підставі зіставлення з паралельними однотипними синтаксичними конструкціями: *здоров'ячко на сердечко, розум в головоньку, соньки-дрімки у віченьки*, де *здоров'ячко, розум, соньки-дрімки* – іменники. Отже, логічно буде вважати, що у вислові *рісточки у кісточки* слово *рісточки* теж іменник. Відповідно до того, якою частиною мови є ці слова, таку морфемну будову вони мають: інфінітивні форми – корінь *рос-* / *ріс*, перерваний суфікс *-ти* та інфікси *-очк-* і *-ушк-*; множинні іменники – корінь *рост-* / *ріст-*, суфікси *-очк-* і *-ушк-*, закінчення *-и*.

Творенням здрібніло-пестливих дієслів охоплено лише інфінітивні форми, проте іноді воно проникає й у форми особові, зазначає С. П. Бевзенко [1, с. 363]. Пор., напр., *спатунькай, ходунькай, не плакунькай, не крикунькай*.

Дієслівні демінутивні утворення зустрічаються у фольклорі, використовуються у творах художньої літератури, у розмовному мовленні, зокрема при спілкуванні з дітьми. Словотвірні типи, за зразком яких творяться ці слова, у сучасній українській мові втратили свою продуктивність. Проте їх словотвірний потенціал зберігається. Для його реалізації є всі передумови. Пор.: потенційні слова, утворені вставними морфемами: *носити* → **носитоньки*, *зустрічати* → **зустрічатоньки*, *сумувати* → **сумуватоньки*, *співати* → **співаточки*, *радіти* → **радіточки* тощо. Звідси можна припустити, що багато утворень зі вставними афіксами, не зафіксованих у словниках та у творах художньої літератури, функціонує в розмовному мовленні, зокрема діалектному.

Прийнято вважати, що дієслова зі здрібніло-пестливими афіксами – це, головним чином, слова, які певним чином стосуються дитячого побуту і вживаються переважно в дитячому мовленні, зокрема при звертанні до дітей. Справді, у сучасній українській мові функціонування названих вище дієслівних утворень здебільшого обмежується сферою спілкування з дітьми. Що ж до дитячого фольклору, то тут, всупереч нашим очікуванням, у досліджуваному матеріалі виявилось лише два демінутиви неозначеної форми (крім *рісточки, ростушки*) – *спатоньки* і *спатки*: *А йди, коте, в хатку / Качати дитяtko, / Бо у нас дитя маленьке, / воно спатки раденьке* [12, с. 49].

Більше дієслів зі здрібніло-пестливими інфіксами зустрічаємо у весільних піснях, піснях про кохання та дошлюбні взаємини, у поетичних творах про родинно-побутове життя. Напр.: *Ой як мені летітоньки аж за море* [9, с. 297]; – *Промов, промов, Марисеньку, хоч словенько – дві, / Чи сі маю женитоньки, чи чекати мі?* [9, с. 56]; *Прилетіла сорока: ге-ге-ге, / Сіла під віконечком, щєбече. / Дали їй їстоньки: «Не хочу!» / Дали їй питоньки: «Не хочу!» / Одчиніть комороньку / – Спати полечу!» Гу-у-у!* [11, с. 578].

Тлумачення значення дієслів зі здрібніло-пестливими морфемами відрізняється від значення звичайних інфінітивних форм лише такими стилістичними помітками, як пестливе, зменшене, дитяче. Майже всі дієслівні демінутивні утворення позначають найбільш важливі для життєдіяльності людини процеси – їсти, пити, спати, сидіти, ходити, робити тощо, що наводить на думку про давній характер їх виникнення.

Гадаємо, що і зміст демінутивних дієслів значно глибший, ніж ми сьогодні можемо уявити. Цілком можливо, що за використанням здрібніло-пестливих форм інфінітива стоять певні народні традиції, вірування, замовляння. С. П. Бевзенко з цього приводу зазначає, що важко судити про час появи таких утворень в українській мові, оскільки вони фіксуються лише в новій українській літературі [1, с. 363].

Висновки. Аналіз, проведений у межах досліджуваного матеріалу, дозволяє виокремити такий набір вставних морфем, якими творяться українські дієслівні демінутиви: *-к-*, *-оньк-*, *-очк-*, *-ус'-*, *-ун'-*, *-уньк-*, *-усеньк-*, *-усічк-*, *-унечк-*.

За функціональними ознаками вставні морфемі тотожні суфіксам зі значенням суб'єктивної оцінки, але сфера їх вживання значно вужча. Пояснюється це тим, що функціонують внутрісегментні афікси лише в межах масиву вторинних дериватів. Твірна база, з якою взаємодіють вставні афікси як словотворчі засоби, з погляду походження є тільки питомою. Існують також певні семантичні обмеження, зумовлені значенням твірних слів. Отже, за допомогою вставних морфем утворюється порівняно невелика кількість демінутивних інфінітивних форм у масштабі української мови, але цілком достатня для того, щоб визнати такий феномен української мови, як існування в ній дієслів зі значенням суб'єктивної оцінки, деривація яких відбувається за допомогою особливого виду афіксів – вставних морфем. **Перспективу** вивчення вбачаємо в дослідженні історії виникнення дієслівних демінутивних утворень.

Література

1. *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : навч. посіб. / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
3. Морфологія // Сучасна українська літературна мова / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – Кн. 2. – 583 с.
4. *Хрустик Н. М.* До проблеми вставних морфем в українській мові / Н. М. Хрустик // Філологічні дослідження : зб. наук. пр. – Одеса, ОНУ імені І. І. Мечникова, 2009. – С. 219–224.
5. *Хрустик Н. М.* До проблеми вставних морфем у прислівниках / Н. М. Хрустик // Записки з українського мовознавства : зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт, 2009. – Вип. 18. – С. 225–231.
6. *Хрустик Н. М.* Проблема вставних морфем в українській мові та інфіксальний спосіб словотворення / Н. М. Хрустик // Записки з українського мовознавства : зб. наук. пр. – Одеса : Астропринт, 2013. – Вип. 20. – С. 112–118.
7. *Хрустик Н. М.* Про перервані морфи та інфікси в українській мові / Н. М. Хрустик // Записки з загальної лінгвістики : зб. наук. пр. – Одеса : Астропринт, 1999. – Вип. 1. – С. 43–48.
8. *Яценко І. Т.* Морфемний аналіз: Словник-довідник. – К. : Вища шк., 1980. – Т. 1. – 356 с.; 1981. – Т. 2. – 352 с.

Джерела

9. Балади. Кохання та дошлюбні взаємини. – К. : Наук. думка, 1987. – 472 с.
10. Балади. Родинно-побутові стосунки. – К. : Наук. думка, 1988. – 528 с.
11. Весільні пісні. – К. : Наук. думка, 1982. – 680 с.
12. Дитячий фольклор. – К. : Дніпро, 1986. – 304 с.
13. Зайко М. А. Український лексикон / М. А. Зайко. – [2-ге вид., випр., доп.]. – Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2014. – 444 с.
14. Календарно-обрядові пісні. – К. : Дніпро, 1987. – 396 с.

Referenses

1. Bevzenko, S. P. (1960), *Historical morphology of Ukrainian* [*Istorychna morfolohiya ukrains'koyi movy*], Zakarpats. region edition, Uzhhorod, 207 p.
2. Horpynych, V. O. (1999), *The modern Ukrainian literary language. Morphemics. Word-formation. Morphology* [*Suchasna ukrayins'ka literaturna mova. Morfemika. Slovotvir. Morfonolohiya*], Vysh. shk., Kyiv, 270 p.
3. *Morphology* / ed by V. M. Rusanivskyy (1969) [*Morfolohya. Suchasna ukrains'ka literaturna mova za zahal. red. I. K. Bilodida*], Nauk. dumka, Kyiv, Vol. 2, 583 p.
4. Khrustyk, N. M. (2009), *To the problem of epenthetic morphemes in Ukrainian language* [*Do problemy vstavnykh morfem v ukrains'kii movi, Zbirnyk naukovykh prats': filolohichni doslidzhennya*], ONU named after I. I. Mechnykov, Odesa, No 20, pp. 219–224.
5. Khrustyk, N. M. (2009), *To the problem of epenthetic morphemes in adverbs* [*Do problemy vstavnykh morfem u pryslivnykakh, Zbirnyk naukovykh prats': Zapysky z ukrayins'koho movoznavstva*], Astroprynt, Odesa, No 18, pp. 225–231.
6. Khrustyk, N. M. (2013), *The issue of epenthetic morphemes in Ukrainian language and infixal derivation method* [*Problema vstavnykh morfem v ukrains'kii movi ta infixalnyi sposib slovotvorennya, Zbirnyk naukovykh prats': Zapysky z ukrayins'koho movoznavstva*], Astroprynt, Odesa, No 20, pp. 112–118.
7. Khrustyk, N. M. (1999), *Concerning the intersection of morphs and infixes in Ukrainian language* [*Pro perervani morfy ta infixy v ukrayins'kii movi, Zbirnyk naukovykh prats': Zapysky z zagalnoi lingvistyky*], Astroprynt, Odesa, No 1, pp. 43–48.
8. Yatsenko, I. T. *Morphemic analysis : dictionary in 2 Vol.* (1980 – 1981) [*Morfemnyy analiz : slovnyk u 2 t.*], Vysh. shk., Kyiv, Vol. 1, 356 p.; Vol. 2, 352 p.

Sorces

9. *The ballades. The love and the interrelations from before the marriage* (1987) [*Balady. Kokhannya ta doshlyubni vzayemyny*], Nauk. dumka, Kyiv, 472 p.
10. *The ballades. The relate relations of houshold* (1988) [*Balady. Rodynno-pobutovi stosunky*], Nauk. dumka, Kyiv, 528 p.
11. *The wedding songs* (1982) [*Vesilni pisni*], Nauk. dumka, Kyiv, 680 p.
12. *The childish folklore* (1986) [*Dytyachyy folklor*], Dnipro, Kyiv, 304 p.
13. Zayko V. A. (2014), *The Ukrainian lexicon* [*Ukrayins'kyi leksykon*], TzOV «Terno-hraf», Ternopil, 444 p.

14. *The ceremony songs of calendar* (1987) [*Kalendarno-obryadovi pisni*], Dnipro, Kyiv, 396 p.

Н. М. Хрустык,

*Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка*

ГЛАГОЛЬНЫЕ ДЕМИНУТИВНЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОСОБЕННОСТЬ УКРАИНСКОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются глагольные дериваты со значением субъективной оценки. Исследуются особенности их деривации и характер морфемной структуры. Определяется статус аффиксов, которыми они образуются, как вставных морфем. Акцентируется внимание на некоторых закономерностях функционирования уменьшительно-ласкательных инфинитивных форм. Отмечается, что деривация глагольных деминутивов является особенностью украинского словообразования.

Ключевые слова: глагольные деминутивы, морфемная структура, словообразование, вставные аффиксы, особенность украинского словообразования.

N. M. Khrustyk,

*Odesa National I. I. Mechnikov University,
Department of Ukrainian Language*

THE DIMINUTIVE DERIVATIVE VERBUMES AS A FEATURE F THE UKRAINIAN WORD-FORMATION

The article is devoted of the question of studying diminutive verbumes in the Ukrainian language. The article attacks a crucial and controversial issue of separating out infixes, morphemes of a special kind, in Ukrainian language. The author proves of this problem being adequate, actual and perspective. The diminutive verbumes of different years outlined and defined in works by S. P. Bevzenko, V. M. Rusanivskyy, V. O. Horpynych.

The **purpose** of our research is to study diminutive verbumes as a feature of the Ukrainian word-formation. The **object** of the research are derivation and morphemic structure of verbumes in the Ukrainian language. The **subject** of our research is the peculiarities of derivation and morphemic structure of the diminutive verbumes. Having analyzed 80 diminutive verbumes. To reach the aim we should solve such **problems**: outline the diminutive verbumes in dictionaries, folklore and other sources; to study characteristic the peculiarities of derivation and morphemic structure of the diminutive verbumes.

Methodology. The functional, descriptive methods, the method of quantitative calculations, the method of morphemic and derivational analysis are used.

Results. The diminutive derivative verbumes are important feature of the Ukrainian word-formation. They are forming by infixes *-к-, -оньк-, -очк-, -ус'-, -ун'-, -уньк-, -усеньк-, -усічк-, -унечк-*, the morphemes of a special kind.

Key words: diminutive verbumes, morphemic structure, derivation, infixes, feature of the Ukrainian word-formation.